

Social Understanding of Shia Religious Custom

A Case Study of the Books “*Heliyat al-Mutaqeen* and *Mafatih al-Hayat*”

Fatemeh Aghaabedi Khabjani^{*}, Saeed Tavoosi Masrou^{}**

Abstract

Understanding is about the subject and action, and social understanding is a sociological look at the object of observation that occurs in order to receive social inference. Throughout history, this understanding has shaped custom due to its alignment with social norms. Religious custom originates from religious norms and religious texts and creates a different way of life. In this regard, books have been written at different times, whose purpose is to respond to social needs in maintaining and expanding social norms. The purpose of examining two books (*Heliyat al-Mutaqeen* and *Mafatih al-Hayat*) is the impact of environmental roles on the authors and the study of the social understanding of the Shiite religious custom. The trend of Shia religious customs can generally be divided into two main parts: social (Islamic civilization) and individual (monotheistic man). The research method is a comparative method that increases awareness, avoids misinformation, and teaches lessons.

Keywords: Civilization, Social Understanding, Shia Religious Custom, *Heliyat al-Mutaqeen*, *Mafatih al-Hayat*.

^{*}Ph.D. Candidate of Economic Sociology and Development, Department of Sociology, College of Humanities, Tehran West Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), Aghaabedi.fatemeh@wtiau.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, College of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran, saeed.tavoosi@atu.ac.ir

Date received: 09/04/2024, Date of acceptance: 04/08/2024



Extended Abstract

Understanding is the result of knowledge and action, and social understanding is a sociological view on the subject that occurs in order to get social understanding. The purposeful social understanding of religious books will identify the overlooked angles. If religious custom originates from religious norms and religious texts, it causes a different way of life and community life. In this study, the basis of the criticism and the study of the two books "*Heliyat al-Mutaqeen and Mafatih al-Hayat*" is Taha Abdurrahman's point of view, which guides people to the favoritism. While paying attention to Islamic awakening, he considered it to be in need of intellectual support based on faith experiences and rational methods; In his view, the highest religious action is the product of God's love and providence, which is the result of reason that confirms objectivity and worship. Based on this point of view, the two proposed books show us the social understanding of the custom of Shiite religious life in order to discover the ruling of Sharia through practical ways and modeling. Modeling of individual and social behavior that aims to guide the people of the society towards entering into Islamic practice with the intention of divine guidance. The trend of Shia religious custom can be divided into two main social sectors (guiding the society towards the construction of Islamic civilization). What Islam has brought to the society in the past is the result of the value system and culture that was built with rational structures derived from Islamic concepts which have been a civilization with a wide geographical scope and in the thoughts of the people of the society; that these people led a wise religious life towards the formation of Islamic civilization by advancing a set of social and individual goals. In this view, paying attention to the Almighty God and surrendering to the divine command is one of its pillars. This goal is in line with creating a healthy human being and a healthy environment for the slave human being so that he can do his service for God Almighty in the best way and this is only possible by knowing the practical manners and the way of the infallible imams (AS) to reach the truth and truth. This goal can also be understood from the perspective of the authors of two books, the basis of efforts to build a desirable society. And as for the individual part (man of monotheism - guiding the members of the society towards man of monotheism in belief and action), it is in the continuity of the Shia religious custom, which is the lifeblood of the Shia religion. Steps must be taken, the most important of which is to acquire knowledge for everyone that can manage the society and lead it towards its ideal goal, which is the education of monotheistic man in belief and action. These stages are related to social concepts such as: the duties of religious scholars, the revival of Islamic

3 Abstract

culture and tradition (creating a symbolic system), the education of people in society, the validity of the laws is the subject (acceptance of limitation, law and bear responsibility, the responsibility of humans towards each other and the need to monitor each other's behavior), historical process; individual process including: human rights, internalization of linked concepts. The Quranic and narrative perspectives on how to live can improve the social perspective on life and step towards the continuation of Shiite religious custom. The religious customs expressed by Majlesi and Javadi-Amoli have written the book based on the same ontology and anthropology that originates from the Shiite Islamic point of view, and from this point of view, there is no difference in the basics. Their writing is due to the sense of duty that every religious scholar considers as obligatory for himself to lead the society. Both in the attempt to revive Islamic culture and traditions, education of society members, and the importance of the current laws of the country to maintain social unity and cohesion. They are trying to create an Islamic society view in the historical process so that man can achieve true perfection. But the difference between these two authors is in the way of writing, although they lived in the age of absence is that, Majlisi wrote books in the style of scholars of the age of presence, and Javadi Amoli in the style of scholars of the age of absence. The goal is to move in the path of true perfection, and there is a need for symbols to be able to maintain and guide this thought. Those symbols are nothing but acting on the symbols of the Shiite religious custom, which is the basis of civilization and the unity of movement in all social constructions.

The effort of the authors of the two books is to realize cooperation and guide the society to create an Islamic civilization by commanding the good and the bad. Such guidelines make the identity of the people of the society to be recognized to meet social and individual needs. In a religious society, custom is the cause of the continuation of the life of that society and social understanding becomes the processor and analyst of its customary movement. This understanding helps to discover gaps and social needs and take steps to optimize social life. All these should be to prevent the deviation of Islamic civilization again. As can be found in Motahari's thought; the decline of Islamic civilization is due to short-sightedness and deviation from Islamic teachings. The only way to prevent deviation is by guiding governments to the correct path of Islamic governance and guiding people toward idealism and demands.

Bibliography

- Abdurrahman, Taha (2017), religious action and renewal of reason; Translated by Hadi Beigi, Tehran: Humanities Translator.
- Amini Badr, Fedra and Mostafa Mokhtabadamrei and Hamid Majdi (2019), analysis of the presence of light in the row and four souqs of Qaisarieh Bazaar in Isfahan in: *Architecture and Urban Planning of Iran*; Volume 11, Number 19, 5-24.
- Aruj Nia, Parvaneh (2015), *History of Islamic mysticism and Sufism in Iran (Sufi dynasties)*; Tehran: Cultural Research Office.
- Azimi, Kiyomarth, Mohammad Ali Chalongar, and Asghar Montazer al-Qaim (2014), examining the two variables of Sufi tariqats and migration on the spread of Shiism among the Kurds in the last few centuries; In: *Scientific-Research Quarterly of Shia Studies*, Year 13, Number 52, 85-134.
- Biro, Alan (2010). *Culture of Social Sciences*, translated by Bagher Sarokhani, 4th edition, Tehran: Kayhan Publications.
- Esmaili, Mohsen and Siavash Salvatian and Mohammad Reza Taghavipour (2014), *Islamic Family; The characteristics of the family in the Sharif book of Mofatih al-Hayya*; In: *Iranian People's Culture*, Autumn and Winter, Nos. 42 and 43, 101-120.
- Hatami, Emad and Abulfazl Ghafari (2013), a critical ethical review of Nadings communication with an emphasis on Javadi-Amli's point of view in the book *Mufatih-al-Hayyat*; In: *Quarterly Research in Islamic Education Issues*, Year 22, New Period, Summer, Number 23, 59-83.
- Hosseinzadeh Deilmi, Alireza (2012), *An introduction to the Shia civilizational system*; Qom: Maarif Publishing.
- Isa-nia, Reza (2006), *Martyr of Modares' political thought*; Qom: Bostan Kitab.
- Javadi Amoli, Abdullah (2015), *Mofatih Al-Hayya*; 207th edition, Esra Publishing House, Esra Publishing House, Qom.
- _____ (2007), *philosophy of human rights*; 2nd edition, Osweh printing, Qom: Esra publishing house.
- Majlesi, Mohammad Baqer (2009), *Heliyat al-Mutaqeen*; Amiran Press, Qom: Alayoun Publishing.
- Mohammad Shafi, Mehbobeh, Mehrnoosh Amini, Seyyed Ebrahim Mireh-Shah-Jaafari (2015), a look at the curriculum elements in the book of Ayatollah Javadi Amoli's *Mufatih-al-Hayyat*; In: *Akhlaq*, Autumn 2015, No. 23, 57-88.
- Mohammadi, Hossein and Seyyed Mohammad Mousavi Moghadam (2017), explanation of the components of social capital based on the traditions regarding mutual relations in the book *Mufatih al-Hayya*; In: *Social capital management*, summer 2017, fifth period, number 2, 187-212.
- Shaw, Bernard (1972), *Islam is the future religion of the world*; Translated by Seyyed Hadi Khosrow Shahi, Qom: Nesl Jawan.
- Tavoosi Masrouf, Saeed (2009), introduction to two books of Rizal from the Safavid era; In: *Kitab Mah Din*, May, No. 139, 23-33.
- Tusi, Nasir al-Din (1992), *Akhlaq Naseri*; Beautiful print, Qom: Ilmia Islamia.

5 Abstract

Internet resources

A group of writers of "Sufism" in: Encyclopaedia of Islam, Volume 7. <<https://rch.ac.ir/article/Details/10933>>

Asghari, Saleh (2012), religious lifestyle; A case study of the book of Haliyeh al-Mutaqeen, Pioneers of Progress Congress, <<https://sid.ir/paper/867080/fa>>

Golzari, Mahmoud Seyyed Yahya Yatharbi and Mahmoud Sadeghi Janbahan (1380), Religion, the origin of lasting happiness<<http://ensani.ir/fa/article/89096>>

Javadi Ameli, Abdellah (July 23, 2017), the second volume of Mofatih / emphasis on the publication of Mofatih Hayat, <<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>

Khamenei, Seyyed Ali (14/6/2013), in his statements during the meeting with the Chairman and members of the Council of Leadership Experts, <<https://khl.ink/f/23810>>.

Taqdiri, Ali (2013) Marjayat "Araf" from the perspective of Islamic schools, Tolo, No. 10 and 11, <<https://ensani.ir/fa/article/52201>>

فهم اجتماعی از عرف دینی شیعه مطالعه موردی کتاب‌های حلیه‌المتقین و مفاتیح‌الحیة

فاطمه آقاآبادی خوابجانی*

سعید طاوسی مسرور**

چکیده

فهم حاصل از آگاهی و عمل می‌باشد، و فهم اجتماعی نگاهی جامعه‌شناسانه به موضوع مورد مشاهده است که در جهت دریافت استنباط اجتماعی رخ می‌دهد؛ چنانچه این فهم در طول تاریخ، عرف را به دلیل همسویی با هنجارهای اجتماعی شکل می‌دهد. عرف دینی نشأت گرفته از هنجارهای دینی و متون دینی است، و سبب ایجاد روش متفاوت زندگی می‌گردد. در این راستا کتاب‌هایی در زمان‌های مختلف به نگارش درآمده است که هدف آنان پاسخ به نیازهای اجتماعی در راستای حفظ و گسترش هنجارهای اجتماعی می‌باشد. هدف از بررسی دو کتاب (حلیه‌المتقین و مفاتیح‌الحیة)، تاثیر نقش‌های محیطی بر نگارندگان و مذاقه در فهم اجتماعی از عرف دینی شیعه است. گرایش عرف دینی شیعه را به طور کلی می‌توان به دو بخش اصلی اجتماعی (تمدن اسلامی) و فردی (انسان توحیدی) تقسیم نمود. روش تحقیق، روش مقایسه‌ای (تطبیقی) است که باعث افزایش آگاهی، جلوگیری از تعمیمات بی‌جا و عبرت‌آموزی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: تمدن، فهم اجتماعی، عرف دینی شیعه، حلیه‌المتقین، مفاتیح‌الحیة.

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه

آزاداسلامی تهران غرب، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Aghaabedi.fatemeh@wtiau.ac.ir

** استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران،

saeed.tavoosi@atu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴



۱. مقدمه

هدف از این مقاله فهم هدفمند اجتماعی، کتب دینی بمانند دریچه هورنو^۱ است که باعث شناسایی زوایای نادیده شده، سعی بر اهمیت نگاه به زوایای پنهان و ایجاد نیازهای اجتماعی به مسائل برای ساخت جامعه را دارد. بررسی و نقد کتاب «حلیه‌المتقین» نوشته محمدباقر مجلسی و کتاب «مفاتیح‌الحیة» نوشته عبدالله جوادی‌آملی است که به فاصله حدود ۳۰۰ سال از هم نگاشته شده‌اند. هدف از نگارش کتاب از منظر مجلسی بهره‌برداری عمومی از فواید عرف زندگی دینی که از طریق ائمه طاهرین (ص) در طی گذر زمان رسیده، می‌باشد^۲ و جوادی‌آملی با نگاه به فضای جامعه جهانی کشف رازهای هستی و رسیدن به حقیقتی که دارای همه کمال‌هاست^۳ را بیان و برای امت اسلامی از خدای متعال درخواست می‌کند تا با دین زندگی کنند^۴. این دو کتاب فهم اجتماعی عرف زندگی دینی شیعی^۵ به معنای کشف از تأیید شارع-ولو به وسیله عدم ردع-است... که بیشترین کاربرد... کشف حکم شرعی به وسیله سیره‌های عملی (تقدیری ۱۳۸۳) به ما نشان می‌دهد. الگوسازی رفتار فردی و اجتماعی که درصدد هدایت افراد جامعه به سوی ورود به عمل اسلامی به قصد ولایت الهی است. این امر موجب تغییر در ساختارهای موجود جامعه و شناساندن عرف شیعی به کل جامعه در دو برهه زمانی متفاوت است. بنابراین، اهدافی که این‌جا بررسی می‌شوند؛ عبارت است از:

هدف کلی

- نگاهی به تاثیر گفتمان‌های منطقه‌ای و جهانی برنگارش این دو کتاب.

اهداف جزئی

- هدف از نگارش این‌گونه کتاب‌ها: «پاسخ به نیاز اجتماعی».
- اصلاح دیدگاه اجتماعی به زندگی از اهداف نگارش باشد.
- روش ساخت جامعه به عرف دینی در زمان مجلسی و جوادی‌آملی، و اولویت‌های آن را بیان می‌کند.

این پژوهش با توجه به صورت محتوایی توصیفی و تحلیلی از شباهت‌ها و تفاوت‌ها با بررسی ابعاد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دو دوره تاریخی است که در راستای پویایی‌شناسی جایگاه تاریخی-اجتماعی موضوع مورد بحث استفاده می‌شود چرا که برای شناخت و ارائه راهکارهای ساخت جامعه نیاز به شناخت جامعه، اصلاح آن تا رسیدن به هدف نهایی است.

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۹

آنچه که باید یادآور شد تمامی برنامه‌های اسلام منحصر در عبادت نیست^۶، دین اسلام، دین زندگی، شادی و نشاط و زیبایی^۷ است. ارتباط با جهان پیرامون و کسب تجربه برای بهتر زندگی کردن است و هدف اعتلای زندگی همه انسان‌ها، برای رسیدن به بهترین‌هاست. طریقه ساخت جامعه در اسلام نظم‌دهنده، شکل‌دهنده و تغییردهنده و اصلاح‌کننده معیارهای انسانی است برای زندگی.

۲. زندگی و اندیشه محمدباقر مجلسی و عبدالله جوادی آملی

قبل از ورود به بحث‌های اصلی مقاله ابتدا در خصوص جایگاه علمی دو نویسنده توجه گردد و تلاشی برای رسیدن به هدف اصلی (نگاهی به تأثیر گفتمان‌های منطقه‌ای و جهانی بر نگارش این دو کتاب) این پژوهش باشد.

۱.۲ محمدباقر مجلسی

در دوران محمدباقر مجلسی^۸ تشیع مذهب رسمی کشور شد. وی که شاگردی محمدتقی مجلسی (پدر) و محمدطاهر قمی را در کارنامه خود داشت به رد صوفیه^۹ و نسبت تصوف به پدرکوشیده است. مجلسی در کتابش به نام عین‌الحیات از تصوف و بزرگان‌ش مثل غزالی و... انتقادهای شدیدی کرده است. به دلیل نگارش کتاب‌های متعدد و استفاده از منابع که بیشتر ایشان را جزء اخباریون شیعه^{۱۰} قلمداد می‌کنند. وی به تدوین و نگارش ۵۰ اثر فارسی و ۱۳ اثر عربی همت گمارده که هر کدام دریای معرفت دینی او را به نمایش می‌گذارند. کتاب بحارالانوارش شامل ۲۵ جلد می‌باشد و در این مجموعه از احادیث ائمه استفاده نموده و نسبت به راویان این احادیث و اعتبار آن‌ها حساسیت ویژه‌ای را مدنظر داشته است. همچنین وی اولین تفسیر موضوعی قرآن کریم را با عنوان «تفسیرالآیات» به نگارش درآورده است.

۲.۲ عبدالله جوادی آملی

عبدالله جوادی آملی مفسر قرآن به شیوه تفسیر قرآن باقرآن، با نام تسنیم است. وی نویسنده کتاب «سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَقْعُدُونِي»، با موضوع تفسیر نهج البلاغه می‌باشد و دارنده نشان حکمت از سوی بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سیناست. چنانچه هر متفکری در ظرف زمانی و مکانی خاصی زندگی و از شرایط زمانی تأثیر گرفته، ولی در بعضی از سطوح نظریات گذشتگان،

ساختار و اندیشه او را جهت داده است. همانطور که جوادی‌آملی خود در خطبه‌ی دوم نماز جمعه قم^{۱۱} اذعان می‌دارد که: ما یک اجتهاد علمی داریم چه در بخش‌های علوم عقلی، چه در بخش‌های علوم نقلی... یک اجتهاد سیاسی-اجتماعی هم داریم... آن سنت‌گذاری خوب^{۱۲} است... اینقدر روایات داریم که مربوط به آداب زندگی ماست. این جلد دوم مفاتیح‌الجنان می‌خواهد که جایش خالی است که إن شاء الله یک عده‌ای باید بنویسند تا معلوم بشود دین تنها این نیست که ما زیارت بکنیم و ذکر. این یک گوشه دین است. گوشه دیگر هم همین ائمه فرمودند دیگر...^{۱۳}

شرایط اجتماعی-سیاسی جهان در دوران هر دو نویسنده مقتضیات خاص خود را داشته است؛ اما آنچه مبرهن است، تنش‌های سیاسی که در زندگی عامه اثرگذار بوده و حرکت و جریان زندگی عامه از جمله: فرهنگ و تفکر آن‌ها را تحت تاثیر قرار داده است. و این‌گونه کتاب‌ها در راستای پاسخ به نیازهای اجتماعی و هدایت جامعه به سمت رفتارهای اجتماعی که باعث افتخار برای نسل معاصر خویش، و پایه‌گذاری سنت‌های حسنه برای نسل‌های آتی و معیارسازی برای اندیشه متفکرین آینده است تا آیندگان را نیز در جهت ساماندهی و سازماندهی اجتماعی روشنگری و هدایت کنند. تا در شرایط اجتماعی جدید از اصول و مبانی اصلی فاصله نگیرند.

۳.۲ مقالات مرتبط با موضوع

با توجه به اهمیت دو کتاب مقالاتی روی مباحث مختلف آن مورد بحث قرار گرفته است:

جدول ۱. خلاصه و نتیجه‌گیری پیشینه تحقیق

نام نویسنده سال	نام مقاله	هدف	مؤلفه‌های مدنظر مقاله خوانش اجتماعی...
حاتمی و غفاری (۱۳۹۳)	بررسی انتقادی اخلاق ارتباطی نادینگز با تاکید بر دیدگاه جوادی‌آملی در کتاب <i>مفاتیح الحیة</i>	بررسی اخلاق ارتباطی در جامعه	تاکنون به بررسی دو کتاب به صورت توأمان پرداخته نشده است. در مقاله‌های پیشرو به بخشی از هر دو کتاب نگاه شده و به صورت جزئی به

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۱

<p>بررسی یک قسمت پرداخته شده است. دیدگاه اجتماعی تاریخی در آن‌ها نبوده است. تاثیرگذاری وقایع اجتماعی در نگارش کتاب‌ها مدنظر است. شناسایی اولویت‌های اجتماعی در هر دوره.</p>	<p>ابعاد برنامه‌ریزی درسی</p>	<p>نگاهی به عناصر برنامه‌ی درسی در کتاب <i>مفاتیح‌الحیة</i> آیت‌الله جوادی‌آملی</p>	<p>محمد شفیع، امینی و میره‌شاه‌جعفری (۱۳۹۵)</p>
	<p>اخلاق در خانواده اسلامی</p>	<p>خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف <i>مفاتیح‌الحیة</i></p>	<p>اسماعیلی، صلواتیان و تقوی‌پور (۱۳۹۴)</p>
	<p>روابط اجتماعی</p>	<p>تبیین مؤلفه‌های سرمایه‌اجتماعی بر مبنای روایات ناظر به روابط متقابل در کتاب <i>مفاتیح‌الحیة</i></p>	<p>محمدی و موسوی‌مقدم (۱۳۹۷)</p>
	<p>سبک زندگی دینی</p>	<p>سبک زندگی دینی؛ مطالعه موردی کتاب <i>حلیه‌المتقین</i></p>	<p>اصغری (۱۳۹۲)</p>

۳. چارچوب نظری

طه عبدالرحمن از نظریه‌پردازان فلسفه نوسازی دین بوده و در اندیشه‌های سیاسی خود به ولایت فقیه می‌رسد. وی ضمن توجه به بیداری اسلامی آن را نیازمند پشتوانه فکری براساس تجربه‌های ایمانی و روش‌های عقلی دانسته و در یکی از مطالعاتش به بررسی کنش دینی و نوسازی عقل می‌پردازد. در دیدگاه وی بالاترین کنش دینی محصول محبت و ولایت الهی است که نتیجه عقل موید عینیت و عبودیت است. وی کنش دینی افراد را به سه دسته مقارب، قربانی و مقرب دسته بندی می‌کند که شامل تمامی افراد جامعه می‌گردد:

۱. مقارب که در عمل شرعی یا به صورت گزینشی برخورد می‌کند و یا مخاصمه با آن دارد.

۲. قربانی که عمل اسلامی را به قصد جلب توفیق الهی پیروی می‌کند.

۳. مقرب که عمل شرعی را به قصد حصول به محبت و ولایت الهی انجام می‌دهد.

ویژگی خاص این تقسیم‌بندی اهمیت دادن عبدالرحمان به مراتب فعالیت عقلی است:

۱. عقل مجرد که در سطح ملامسه می‌ماند یعنی تحلیل ملموس و عینی واقعیت‌های عینی و ملموس که دو ویژگی مخرب عدم یقین و عدم اطمینان را دارد.

۲. عقل مسدود که تنها به انجام واجبات خلاصه شده و در معرض آسیب تساهل در صدق و عمل، تظاهر و تقلید تسدید و در دایره اطمینان محدود شده است.

۳. عقل موید فرد خود را از تساهل در صدق و عمل خارج کرده و عالم ماده را بگونه‌ای می‌بیند که بر حضرت حق دلالت دارد. مقرب افعالی نوسازی عمل و تکامل آن را با شوق انجام می‌دهد. از نظر وی حاصل عقل موید عینیت و عبدیت می‌باشد.

(عبدالرحمن ۱۳۹۶: ۲۷۷-۲۸۰)

۴. مقایسه دو کتاب

آنچه که در این بخش به دنبال آن هستیم در راستای رسیدن به دو هدف از اهداف تحقیق (اصلاح دیدگاه اجتماعی به زندگی با نگاه مجلسی و جوادی‌آملی و اثر آن در ساخت جامعه) مطرح شده و پیگیری آن برای نیل به نتیجه است. براساس آنچه در بخش قبلی ارائه گردید، دغدغه‌های اجتماعی نویسندگان و رفع کمبود کتاب‌هایی برای برآورده شدن نیازهای اجتماعی در زمان معاصرشان، آن‌ها را به سوی تدوین کتابی بر اساس قواعد شیعه سوق داد. در ادامه، این کنکاش برآنست که وجه تشابه و تمایزاتی که لازمه روش مقایسه‌ایست ارائه و نشانی‌هایی را که از تغییر اولویت‌های اجتماعی، در گذر زمان حدود سیصد سال به عنوان یک متغیر اصلی حادث می‌شود، بیان گردد. تغییر در سبک نوشتاری و نگاه متفاوت به انگاره‌های عرف دینی شیعه را در دو بخش اجتماعی (هدایت جامعه به سوی ساخت تمدن اسلامی) و فردی (هدایت افراد جامعه به سوی انسان توحیدی شدن در اعتقاد و عمل) و مولفه‌هایش در نظر گرفته شد. البته این مطلب که نیاز اجتماعی چه چیزی را طلب می‌کند، نیز حائز اهمیت است. چنانچه به نظر می‌رسد ترجمه اسمی دو کتاب ابتدا به ساکن می‌تواند پلی باشد به مقصود:

حلیه‌المتقین به معنای شیرینی‌هایی است که در عملکرد صحیح برگرفته از ایمان باعث پرهیز و اجتناب می‌شود. گاهی متقین را به معنی پرهیزگاران نیز معنا نموده‌اند. اما به نظر نویسندگان علت نام‌گذاری کتاب، لذت‌هایی است که با انجام و ترک فعلی نشات گرفته از توحید زبانی و عملی در کنشگر آن ایجاد می‌شود؛ که به طور اختصار می‌توان آن را ساخت

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۳

انسان توحیدی در اعتقاد و عمل دانست. *مفاتیح/الحیة* به معنای کلیدهای زندگی است، آنچه که از مفهوم کلید در عامه مشهود است کلید به معنای گشاینده و گشایش گر، برای درب‌های بسته، برای زندگی بهتر مدنظر بوده و با استفاده از دستوراتی که در کتاب ارائه شده، سعی بر معرفی راه‌حلی برای زندگی در دوره و عصر خویش داشته است. با نظر داشتن حلاوت بندگی مطرح شده و گشایش‌گری معرفتی و عملی جامعه که آرزویی است برای هر مبلغ دینی تا ثمره مجاهدت‌هایش را ببیند؛ ساخت تمدن در ابعاد کلان نیاز به ابزارهایی دارد، اندیشمندانی برای هدایت تفکر جامعه، فرهنگ که به نمادسازی نسبت به شناساندن فرهنگ و تمایز نسبت به فرهنگ‌های دیگر اقدام می‌کند. برای ساخت فرهنگی نیاز به تعلیم و تربیت و توجه به ارزش‌های حاکمه بر جامعه، توجه به ارزش‌ها از طریق ارج نهادن به قوانین و کارکردهای آن نمایان می‌شود. به بیان استنباط‌های حاصل از بررسی دو کتاب بنا به عرف دینی شیعه به شرح ذیل پرداخته می‌شود:

۱.۴ اجتماعی (هدایت جامعه به سوی ساخت تمدن اسلامی)

آنچه که اسلام در گذشته برای جامعه به ارمغان آورده است ناشی از نظام ارزشی و فرهنگی است که با ساختارهای عقلانی نشأت گرفته از مفاهیم اسلامی ساخته شده است. تمدنی با دامنه وسیع جغرافیایی و در اندیشه افراد جامعه؛ که این افراد با پیشبرد مجموعه اهداف در راستای زندگی عقلاانه دینی برای بشریت به شکل‌گیری تمدن اسلامی کمک کردند. در این نگاه توجه به خدای متعال و تسلیم شدن در برابر امر الهی از ارکان آنست. شناخت این هدف، دریچه‌ای را در خصوص جهان‌بینی اسلامی به سوی سیاست اجتماعی اسلام در جامعه آشکار می‌سازد. خواجه نصیرالدین طوسی در خصوص سیاست اجتماعی که از به عنوان حکمت مدنی یاد می‌کند «آن را قوانین کلی که باعث به کمال رساندن همکاری اجتماعی از ملزومات مصلحت جامعه دانسته و ناشی از اجتماع افرادی است که این تعاون و همکاری را ریشه و اصل فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌دهند» (طوسی ۱۴۱۳). این هدف در راستای ساخت انسان سالم و محیط سالم برای انسان عبد است تا بتواند به بهترین شکل به بندگی خود برای خداوند متعال بپردازد و این امر میسر نیست مگر با شناخت آداب عملی و سیره ائمه معصومین (ع) برای رسیدن به حق و حقیقت؛ و این هدف را از نگاه نویسندگان دو کتاب مبنای تلاش برای ساخت جامعه ای مطلوب می‌توان ادراک کرد.

بیان محاسن آداب متابعت اهل بیت رسالت (ص) از این حقیر التماس نمودند که رساله‌ای در بیان محاسن آداب که از طریقه مستقیمه ائمه طاهرین صلوات‌الله‌علیهم به اسانید معتبره به این قلیل البضاعه رسیده باشد؛ بوجه اختصار تحریر نماید و به جهت عموم نفع؛ نسبت به اهل این دیار؛ مضامین اخبار را در لباس لغت فارسی قریب‌الفهم به جلوه درآورد (مجلسی ۱۳۸۸: ۵). تمدن جامعه انسانی در آئینه تدین او ظهور دارد و زهور هرگونه برازندگی او در گروه استقرار در مقطع چهارم از اسفار چهارگانه سالکان الهی است. چهارمین میدان مهاجرت از اسفار اربعه، سفر از خلق به سوی خلق با حق است. چنین مسافری همراه با حق همراه بوده است و از منظر حق، جهان جماد و نبات و حیوان و انسان و فرشته را می‌نگرد و در قلمرو هر یک حکم مناسب دارد. جامعه حق‌مدار هیچ موجودی را بدون روح حاکم بر آن، یعنی حقیقت که ظهور حق مطلق است، بررسی نمی‌کند و هنگام تدوین قانون، اجرای قانون و تطبیق عملکرد مجریان برابر قانون مدون، یعنی قضاوداوری، قالب هر چیزی را با قلب تپنده آن، یعنی حقیقت یاد شده ملاحظه کند (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۳۶ و ۳۵).

ماحصل این دو دیدگاه را می‌توان در تعریف تمدن اسلامی به روایت خامنه‌ای شناخت: تمدن اسلامی یعنی آن فضایی که انسان در آن فضا از لحاظ معنوی و از لحاظ مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است برسد؛ زندگی خوبی داشته باشد، زندگی عزتمندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت؛^{۱۴}

برای حرکت در مسیر عرف اجتماعی شیعه نیاز به مولفه‌هایی است که بتوان این اندیشه را حفظ و هدایت کرد. این مولفه‌ها را می‌توان از چارچوب نظری با مفاهیم اجتماعی چون: وظایف علمای دینی، احیای فرهنگ اسلامی و سنت، تربیت افراد جامعه، لازم الاجرا بودن قوانین موضوعه (پذیرش محدودیت، قانون و تحمل مسئولیت، مسئولیت انسان‌ها در قبال یکدیگر و ضرورت نظارت بر رفتار یکدیگر)، روند تاریخی؛ و فردی از جمله: حقوق انسان‌ها، درونی‌سازی مفاهیم به عاریت گرفت.

۱.۱.۴ وظایف علمای دینی: مسئولیت اجتماعی (ایجاد پویایی رفتاری)

هر فردی با توجه به پذیرش نقشی که در جامعه ایفا می‌کند، مسئولیت‌هایی را می‌پذیرد. از وظایف مبلغان، حفظ اصالت دین برای به اسلام درآوردن (تسلیم امر الهی شدن) جامعه می‌باشد که این امر را علمای شیعه در طی قرون مختلف بر خود واجب دانسته و پایه‌های این حرکت

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۵

در تولید اندیشه می‌دانند. یکی از مسئولیت‌های روحانیون ایجاد جامعه‌ای پویا بر اساس احکام شریعت است.

شناسایی نیازهای اجتماعی و ایجاد حرکت پویا در جامعه از وظایف علما می‌باشد، همانطور که جوادی‌آملی بیان می‌کند^{۱۵}: غیر از اجتهاد علمی، اجتهاد سیاسی-اجتماعی داریم که نیاز به نگاهی جامعه‌شناسانه دارد و برای موفقیت در آن باید سنت‌گذاری خوب صورت گیرد^{۱۶} هدایت جامعه به امر صحیح که برعهده علماست؛ مانع انحراف آرمان‌ها، دوری از اهداف و توجه به عملکرد حکومت‌گران مسلمان در راستای حفظ حیات و تداوم عرف اجتماعی شیعه می‌شود. نگارش این دو کتاب نشان‌دهنده وظیفه‌ایست که این دو متفکر جهت تمدن‌سازی برای خود در نظر داشته‌اند. یکی در جهت استفاده عمومی و دیگری جهت آشنایی طلاب جوان با مفاهیم دینی و هدایت آن‌ها در مسیر آینده است. در این دو کتاب با ذکر احادیث شیعی، افراد جامعه را به سوی آموزش و به فراموشی نسپردن سنت‌های اسلامی در تفکر و عمل داشته است. در کتاب *مفاتیح‌الحیة* در بخش نشانه‌های فقیه لازم‌الطاعة حدیثی از امام عسکری (ع) نقل شده است که: «هر یک از فقیهان که خویش‌شناسان و نگهبان دین خود باشد و با هوای نفس خود به مخالفت برخیزد و از فرمان مولا خود پیروی کند، بر مردم است که از او پیروی کنند و برخی فقیهان شیعه چنین‌اند و نه همه آن‌ها» (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۳۵۶). در اینجا توصیه به اطاعت و پیروی از عالمان شیعه شده است. اطاعت در چه صورتی امکان‌پذیر است؟ هنگامی از فردی می‌توان اطاعت نمود که با نوشته‌ها و افکار او آشنا شده و از آنچه وی دعوت به انجام می‌کند، تبعیت کرد. در این کتاب تماماً دعوت به انجام و یا ترک فعلی شده است، پیروی افراد جامعه در انجام آنچه که به نظر فقیه نیاز زمان است، باعث شکل‌گیری حرکت در بین مومنین و ساخت سازمانی هماهنگ با کارکردهای اجتماعی می‌شود. مثلاً در رانندگی هر فردی یک سری قواعدی را برای روشن کردن ماشین باید بلد باشد که نیاز به آموزش دارد. وقتی ماشین شروع به حرکت کرد یک سری قوانین را نسبت به سایر افراد رعایت کند تا بتواند سالم به مقصد برسد. همه افرادی که می‌خواهند رانندگی کنند باید نسبت به قواعد و قوانین آگاهی داشته تا بتوانند آن را عمل کنند. که باعث نظم درونی-بیرونی و شکل‌گیری فرهنگ می‌شود. فرهنگی که در طول سالیان متمادی انجام گیرد باعث ایجاد سنت اخلاقی و یکی از ارکان تمدن می‌شود. و تنها با یادآوری سنت‌های گذشته، آموزش و دعوت به انجام آن در کتاب‌هایی همچون *حلیة‌المتقین و مفاتیح‌الحیة* این هدف شکل گرفته و به سرانجام می‌رسد.

همچنین مجلسی در کتاب *حلیه‌المتقین* در بیان اهمیت ترویج آداب زندگی ائمه طاهرین به حدیث پیامبر و تاثیر آن در سطح جامعه استناد می‌کند. (مجلسی، ۱۳۸۸: ۵) بیان مروری و مستمر در ذکر احادیث در طول سال‌های متمادی که نسل به نسل رخ می‌دهد، باعث شکل‌گیری تفکر و عمل در افراد می‌شود و این‌گونه است که نوشتن کتاب‌هایی مانند *حلیه‌المتقین* و *مفاتیح‌الحیة* خود به گونه‌ای رساله‌های عملی اخلاقی و اجتماعی در راستای هدایت جامعه و ایجاد مناسبات اجتماعی می‌گردد.

۲.۱.۴ احیای فرهنگ اسلامی و سنت: نظام نشانه‌ای (تاثیرگذاری محیط)

هر تمدنی دارای معیارهای نظام یافته‌ایست از فرهنگ رفتاری در بخش‌های مختلف. این نظام‌ها در اسلام با توجه به ساختارهای دینی استخراج و وسیله‌ای برای انتقال ارزش‌های عمیق انسانی به نسل بعدی برای ساخت هویت (چه کسی بودن) می‌باشد، تا ارزش‌ها بتوانند در طی قرون مختلف با افتخار از نسلی به نسل دیگر منتقل گردد.

جمع‌آوری موضوعی احادیث بنا به مقتضیات زمان و ارائه آن برای درک مفهومی از آن خود تلاشی برای آشنایی همگان با نظام رفتاری است که معیارهای آن اسلام شیعی می‌باشد و خودگامی در راستای شناسایی نظام نشانه‌ای (نمادسازی) پیرامون نگارندگان و تلاش برای ایجاد نظام نشانه‌ای اسلامی در شیوه زندگی بدون نیاز به واژه‌ها (سخنرانی و خطابه) هستند. این امر باعث ایجاد خودآگاهی درونی و شناسایی منابع علی نمادها در افراد جامعه اسلامی می‌شود. همانطور که گفته شد، این دو کتاب به واکنش به نظام‌های نشانه‌ای پیرامون پرداخته‌اند.

مجلسی در مقابل صوفی‌گری^{۱۷} به نگارش کتاب پرداخته است و جوادی‌آملی در مقابل گسترش فرهنگ غیراسلامی. مجلسی از منظر عالم شیعی با نگاه اجتماعی در عقاید تصوف که ریاضت و رهبانیت^{۱۸} در رفتار فردی و اجتماعی را به همراه داشت، در کتاب *حلیه‌المتقین* در پانزده باب به امور اجتماعی و فردی توجه کرده است (آداب لباس پوشیدن، حلی و زیور پوشیدن و... خوردن و آشامیدن، درفضیلت تزویج... مسواک نمودن... بوی خوش استعمال نمودن... حمام رفتن... خواب رفتن... حجامت... معاشرت مومنان... مجالس... خانه داخل شدن... سوارشدن... سفر... تشکیل شده است) (مجلسی ۱۳۸۸: ۶ و ۵).

جوادی‌آملی به دلیل عدم آشنایی جامعه با معیارهای زندگی اجتماعی و در تلاش برای ایجاد سنت حسنه (معیارسازی) و توجه جامعه به آنچه که در سیره ائمه معصومین (ع) وجود

داشته، به بیان غنای اندیشه ساخت جامعه به سبک اسلامی برای دوری جامعه از عرفان‌های نوظهور و مفاهیمی که در اندیشه غرب مستمرا ارائه می‌گردد، می‌پردازد. کتاب *مفاتیح الحیاة* در پنج بخش با عناوین تعامل انسان با خود (۱۲ فصل)، تعامل انسان با هم نوع (۶ فصل)، تعامل مردم و نظام اسلامی (۴ فصل)، تعامل انسان با حیوان (۳ فصل)، تعامل انسان با خلقت زیست جهانی (۹ فصل) تشکیل شده است. اما تاثیر عصر جوادی‌آملی در کتاب *مفاتیح الحیاة* را می‌توان در فصول خویشاوندان، شهروندان، و بخش تعامل مردم و نظام اسلامی و تعامل انسان با خلقت محیط زیستی مورد بررسی قرارداد. حقوق شهروندی و بیانیه‌های مختلف از سازمان‌های بین‌المللی نیز بر نگارش کتاب تاثیر گذاشته است.

همین‌طور که در بالا عنوان شد، نحوه نگارش دو کتاب جمع‌آوری احادیث به صورت موضوعی و کاربردی مناسب به زمان زندگی نویسندگان می‌باشد، در دوره حیات جوادی‌آملی که کنترل جوامع و متعهد کردن کشورها با کنوانسیون‌ها و معاهده‌های بین‌المللی صورت می‌گیرد. از جمله معاهده (۱۹۷۲) استکهلم درباره انسان و محیط زیست و کنوانسیون سایتیس (۱۳۵۲) درباره حفظ گونه‌های حیوانات و گیاهان وحشی در معرض خطر انقراض و نابودی و معاهده‌های ازین قبیل را می‌توان از جمله دستورالعمل‌های صادره از طریق سازمان‌های بین‌المللی برای حفظ محیط زیست دانست. در این راستا تخصیص فصولی در کتاب *مفاتیح الحیاة* برای یادآوری اهمیت زیست محیطی و حیات سایر موجودات که یادآور فرهنگ اسلامی و سنت اسلامی در مواجهه با محیط زیست می‌باشد و با توجه به کوچک‌ترین مناسبات رفتاری انسان با حیات زیستی موجودات دیگر، در تلاش برای زدودن خاک بر نشسته بر سنت اسلامی که با مرور زمان ایجاد شده و تلاش برای احیای فرهنگ اسلامی زیست محیطی می‌باشد.

در خصوص تعامل مردم و نظام اسلامی با وجود اینکه سال‌ها با دولت‌هایی با حاکمان مسلمان در کشور ایران زیسته‌اند اما اولین مدل حکومتی جمهوری دینی در ایران شکل گرفته است. با بیان اهمیت تشکیل نظام اسلامی و یادآوری حقوق متقابل نظام سیاسی و مردم به بیان سنت‌های اسلامی مدنظر ائمه معصومین (ع) پرداخته است، فضای اجتماعی که جوادی‌آملی در آن زندگی می‌کند باعث شده تا احادیث موضوعی مربوط به این موضوع جمع‌آوری و ذکر گردد.

۱.۲.۱.۴ پوشش^{۱۹}

پوشش هر جامعه منبعث شده از فرهنگ و نمادی برای تمدن آن است و هرکشوری را می‌توان براساس نوع پوشش به فرهنگ و تمدنی پیوند داد. این نمادها در آنچه که به آن برخورد تمدن‌ها یا به گونه‌ای دیگر گفتگوی تمدن‌ها بر می‌گردد، خود را به وضوح نشان داده و برای تفکیک بین تمدن‌ها تنها نگاه به لباس، آرایش مو، حالت چهره و... کفایت می‌کند. تغییر پوشش شیعیان از دوره صفویه تاکنون نیز به چشم می‌خورد، اما نقطه اصلی آن در انقلاب سفید بود. تغییر پوشش در ایران با موج‌هایی همسو و غیرهمسو با اسلام رخ داده است. با نظر به اینکه هر فردی می‌تواند نمادی پیوسته از تمدن برخوردار باشد، توجه به نمادسازی فردی باید حائز اهمیت باشد. در زمان کنونی که این بحث مورد مناقشه در فضای سیاسی نیز شده است، انتظار می‌رود به صورت مشروح‌تری نسبت به موضوع پرداخته شود.

۳.۱.۴ تربیت افراد جامعه: تغییر روند آموزشی

یکی از ابزار تمدن نحوه آموزش و تربیت اجتماعی است، که در اسلام این مهم برعهده افراد جامعه و در راستای دو اصل فروع دین (امر به معروف و نهی از منکر) واقع می‌شود. اسلام با نگاه به تمامی نیازهای فردی و اجتماعی اصولی را براساس رفتار اجتماعی و آموزه‌هایی برای آن در نظر گرفته که شامل نگاه به طبیعت و نزدیکی به ذات الهی و تقرب به او در تمام شرایط خوشی و ناخوشی است. یکی از مواردی که در چند سال اخیر مورد اختلاف در سطح جامعه به صورت وسیع و متضاد و متناقض صورت گرفته طب اسلامی است.

۱.۳.۱.۴ طب اسلامی

در کتاب *حلبه‌المتقین* به صراحت در خصوص استفاده از بعضی از ادویه و تاثیر آن برای معالجه (باب نهم) اشاره می‌شود (مجلسی ۱۳۸۸: ۱۸۳) اما بعد از جداسازی طب از دروس حوزه و گرایش صرف به فقه (اصول و کلام) در حوزه و مسائلی چون حذف طب و... این مسائل دیگر مطالعات خود خوانده محسوب شده و در چارت درسی حوزه قرار ندارد. و هنگامی که با کتاب *مفاتیح‌الحیة* روبرو می‌شویم با احتیاط با مسائل برخورد می‌شود (فصل چهارم، حفظ تن و حرمت اضرار به نفس (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۹۹) تفاوت تربیتی نسبت به مسائل مربوط به بدن می‌تواند اولین گام در تغییر فرهنگ اسلامی باشد چرا که ریشه‌های تفاوت در نوع غذا و آداب غذا خوردن که اساس سلامتی است، ناشی از مبانی تمدنی است و

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۹

لازم است در راستای دو اصل امر به معروف و نهی از منکر مورد بازبینی قرار گیرند. هرچند در دو کتاب از عدم استفاده از غذای کفار با بیان احادیث تذکر داده شده است. رویکرد جوادی‌آملی در کتابشان رویکرد پیشگیری برای جلوگیری از دخالت در طب را داشته‌اند اما رویکرد مجلسی رویکردی پیشگیری و درمانی می‌باشد.

۴.۱.۴ لازم‌الاجرا بودن قوانین موضوعه: کارکردگرایی

هر مسئولیتی تکالیفی به همراه دارد، در صورت درست انجام شدن این تکالیف نتایج و آثار مثبت برای کل جامعه به ارمغان می‌آورد؛ از جمله این کارکردها حفظ وحدت و کنترل اجتماعی است که بر اثر رعایت قوانین و محدودیت‌هایش، پذیرش مسئولیت و تحمل مشکلات آن میسر است. اداره جامعه منوط به رعایت این موارد می‌باشد. اساس جامعه اسلامی بر نظارت همگانی و مسئولیت افراد در قبال یکدیگر است. در این نگاه هر دو نویسنده دارای اندیشه کارکردگرایانه هستند و حفظ نظام سیاسی عصر خود را ضروری می‌دانند.

در کتاب *حلیه‌المتقین* (باب دهم) آداب معاشرت با مردم و حقوق اصناف ایشان نسبت به نظارت بر رفتار و محل اعراب آن سخن به میان آمده است. در کتاب *مفاتیح‌الحیة* (با ظهور انقلاب اسلامی بر پایه فقه حکومتی ساختارمند و تشکیل حکومت اسلامی) مباحث سیاسی و رعایت حقوق ملت و دولتمردان توجه ویژه‌ای شده است و بخشی را با عنوان تعامل مردم با نظام اسلامی اختصاص داده شده است. اهمیت تشکیل نظام اسلامی، حقوق متقابل حاکمان و مردم و توانایی‌هایی که هر کدام بنا به حضور در نظام اجتماعی برعهده دارند و وحدت در جامعه و عدالت اهمیت دادن به تشکلهای و هیئت‌ها امر به معروف و نهی از منکر و بدعت ستیزی و مدارا اهمیت شهر و شهرسازی و بیت‌المال اهمیت به مساجد و اموراتصادی توزیع خدمات و اسراف و قناعت تاکید دارند. در هر دو کتاب به اصالت فردی و جمعی برای بهبود شرایط زندگی می‌پردازد و دعوت به ایستایی بنا به شرایط سیاسی جامعه، رشد معنوی و اجتماعی عمومیت دارد اما در این فرایند جوادی‌آملی این نکته را فراموش نموده‌اند که جامعه در حال پیشرفت و تغییر با سرعت بالا و اثرگذاری شدید ارتباطات نوین (مجازی) می‌باشد.

۵.۱.۴ روند تاریخی

انباشت تجربیات تاریخی و اثر آن‌ها متحول‌کننده جریان تمدن است. بر همین اساس است که تمدن‌ها در طول سالیان با افول و یا قدرت همراه شده‌اند. تمدن‌هایی که با اصالت و مبنای

معرفتی در ارتباط بودند با آن که افول کرده‌اند اما هیچ‌گاه به زوال نرسیده‌اند. اما آنچه که باعث تغییر در جریان تمدن می‌شود اهمیت به مسائل غیراساسی و بیهوده، دوری از تعالیم و اختلاف و دشمنی که بر اثر تمایلات فردی، نداشتن دانش و بینش لازم، عدم بصیرت، عدم توانایی شناخت دشمن، عملکرد حاکمان است. که باعث تغییر در نظام نیازها و ارزش‌گذاری آنها می‌گردد.

اما آنچه که در هر دو کتاب بوده و می‌توان به آن اذعان کرد؛ تفاوت ساخت جامعه در دوره تاریخی که براساس احکام و روایات اسلامی و نیازهای آنها در متن کتاب مشاهده می‌شود. آن‌چنان‌که جوادی‌آملی در کتاب دیگرش فلسفه حقوق بشر عنوان می‌کند: «آنچه در کتاب و سنت آمده، نه تنها ناظر به اصول ارزشی، بلکه بیان‌کننده همه نیازهای انسان تا روز قیامت، از جمله قوانین و مقررات فردی و اجتماعی است» (جوادی‌آملی ۱۳۷۷: ۱۱۹).

۲.۴ فردی (هدایت افراد جامعه به سوی انسان توحیدی شدن در اعتقاد و عمل)

هر انسانی بنا به دیدگاه‌های اندیشه‌ای خود در مسیری که آن را برای سعادت خویش تعریف می‌کند، گام برمی‌دارد. انسان بنا به اختیاری که دارد خارج از آن جبر زمانی و مکانی می‌تواند مسیر خود را در راه رسیدن به سعادت بنا به معیارهای مدنظرش تعیین کند. توحید^{۲۰} اصل اساسی دین است که از اهداف پیامبران آشنایی مردم با این اصل و هدایت آنها به این سوست که همان توجه به اصل معارف یعنی مبدا و معاد است. توحیدی شدن انسان را می‌توان در این جمله: هیچ مؤثری در عالم هستی جز خداوند نیست^{۲۱}؛ جستجو کرد. هدایت افراد جامعه به سوی انسانی توحیدی را می‌توان با چند معیار انجام داد از جمله: توجه به حقوق انسان‌ها، درونی‌سازی مفاهیم. حقوق انسان‌ها در جهت رعایت تقوا در روابط اجتماعی و در نظر داشتن لقاءالله و درونی‌سازی مفاهیم در راستای رسیدن به توحید افعالی و انقطاع عن غیرالله دنبال می‌شود.

۱.۲.۴ حقوق انسان‌ها

محوریت بحث در جهان امروز رعایت حقوق بشر، حفظ محیط زیست و... که به صورت مستمر توسط سازمان‌های جهانی مورد بررسی قرار می‌گیرد و نسبت به اجرای آن کشورها را با انواع تحریم‌ها و اختطاریه‌ها تحت فشار و تنگنا قرار می‌دهند. چرا که این‌گونه سازمان‌ها بنا به اعتقاد بیرو، در راستای تحقق هدفی کلی و اجتماعی قرار دارند که بر حیات اجتماعی اثر

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۲۱

می‌نهد (بیرو ۱۳۸۰: ۳۵ و ۳۶). آیا این سازمان‌ها حقوق تک تک افراد جامعه را در نظر دارند و یا تنها به هدف کلی خود بنا به مصالح خویش می‌نگرند؟

دیدگاه‌های موجود در خصوص انسان همه آن‌ها نشأت گرفته از حقوق انسان‌هاست و براساس آن هستی انسان‌شناسی است که به بررسی و ایجاد نظریات اجتماعی، فلسفی می‌پردازند. اهداف همه کارهای انسانی مادامی که به لقای خداوند نرسد، هدف متوسط است نه نهایی، قهرا هدف بالعرض خواهد نه بالذات (جوادی‌آملی ۱۳۷۷، ۶).

تلاش هر دو نگارنده در نظر گرفتن حقوق‌الله، حقوق انسانی و حقوق سایر موجودات نیز می‌باشد. چرا که هر حقی ذیحقی دارد و رعایت آن از اصول اخلاقی و دینی است. در خصوص حقوق‌الله آنچه که حائز اهمیت است شناخت خدای متعال است. در کتاب *مفاتیح‌الحیة* یکی از حقوق‌الله را به بیان امیرالمومنین (ع) اینگونه یادآوری می‌کند: «برترین عبادت اندیشیدن مداوم درباره [کار] خدا و قدرت اوست» (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۶۷). قسمتی از فقه اسلامی، نشان دهنده تمامی حقوق و تکالیف مسلمانان در برابر جهان آفرینش می‌باشد. در کتاب *مفاتیح‌الحیة* به حقوق انسان‌ها در چند بخش با عنوان تعامل انسان با هموعان خویش پرداخته و از حقوق آن‌ها در پیوند با خویشاوندان، در امان بودن همکیشان نسبت به فرد مسلمان و درگیر نشدن و دوری از فاسقان؛ و در خصوص اهل کتاب توصیه به نیکی، منع از دلبستگی و برخورد با آن‌ها توصیه شده است (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۲۰۹-۳۲۲) توجه به مستضعفان و نهی از تبری نسبت به آن‌ها و رعایت حقوق دشمن از جمله حقوقی است که در نظر گرفته شده است (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۳۲۳-۳۳۴). در کتاب *مفاتیح‌الحیة* در فصلی با نام حقوق حیوان بیان می‌کند که: «فقه اسلامی یک نوع از حقوق واجب بر انسان را حقوق حیوانات دانسته است» (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۶۷۳) و به انواع حقوق واجبی که بر عهده انسان است از جمله: تغذیه، بهداشت و درمان، استراحت، تولید مثل، حق دوستی حیوان بر انسان، نوع دوستی حیوان و حق احترام به حیوان (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۶۷۳-۶۹۰) اشاره می‌کند.

با بررسی کتاب *حلیه‌المتقین* در خصوص حقوق انسان‌ها همانند کتاب *مفاتیح‌الحیة* به حقوق انسان‌ها در سه بخش کلی خانواده و اخلاق خانواده (مجلسی ۱۳۸۸: ۸۳-۱۲۱)، معاشرت با مردم و گروه‌های مختلف اجتماعی (مجلسی ۱۳۸۸: ۲۳۷-۲۸۸) و حضور در جلسه و رعایت اخلاق در ارتباطات اجتماعی (مجلسی ۱۳۸۸: ۲۸۹-۳۱۴) به ذکر احادیث مربوطه پرداخته و در خصوص حقوق حیوانات نیز در باب سیزدهم مواردی چون: نحوه نگهداری، استفاده، خرید حیوانات (مجلسی ۱۳۸۸: ۳۳۶-۳۴۳ و ۳۴۴-۳۴۷) ذکر شده است.

۲.۲.۴ درونی‌سازی مفاهیم

درونی‌سازی با ریشه انقطاع عن الناس در راستای شناخت فردی و ارتقاء معنویات و ثبات در درک از مفاهیم است. ثبات در ادراک از دین بر اثر تکرار در اعمال نهادینه و شکل می‌گیرد. این دو کتاب در راستای ثبات‌بخشی به ذهنیات افراد برای دعوت به تکرار و نهادینه کردن آن به صورت فرهنگ در جهت حفظ آداب اجتماعی و فردی دینی است و گامی در راستای توحیدی شدن در اعتقاد و عمل است. در هر دو کتاب از احادیث استفاده شده است و در راستای تبعیت از امام که خود خلیفه و هدایت‌گر انسان برای رسیدن به خداست و فعلی را توصیه به انجام و یا ترک می‌کند که تنها رضای پروردگار در آن است و باعث شکل‌گیری فعالیت‌هایی که مانع از افعال غیرتوحیدی است، می‌شود. همان‌گونه که چلبی عنوان می‌کند:

درونی‌سازی نوعی یادگیری هیجانی است که عمدتاً در بستر تعاملات اجتماعی و عمدتاً طی مراسم و مناسک ویژه انجام می‌شود. درونی‌سازی موجب می‌شود تا دل‌بستگی عاطفی (تعلق خاطر) فرد و همچنین پیروی اخلاقی و هنجاری وی به گروه متبوعش افزایش می‌یابد و هم‌زمان هویت جمعی او به گروه مربوطه تقویت گردد (چلبی ۱۳۹۳: ۴۵).

درونی‌سازی غیر از اثرات فردی در راستای وحدت اجتماعی نیز موثر است. ترویج مفاهیم اسلامی از اهداف اصلی نگارش می‌باشد، اما در کتاب مجلسی تأکید بیشتر بر مفاهیم شیعه مورد نظر است زیرا در آن دوره بین مفاهیم شافعی و صوفیه آن زمان و شیعه ارتباطات نزدیکی مشاهده می‌شده است. بنابراین تأکید زیادی بر نمایان شدن شیوه زندگی شیعه و گسترش آن مد نظر بوده است. از آن جمله می‌توان به فصل فضیلت عقیق اشاره نمود (مجلسی ۱۳۸۸: ۲۳) و یا استفاده از تربت امام حسین برای شفا و درمان نیز به کار گرفته شده است (مجلسی ۱۳۸۸: ۲۳۱) در کتاب *حلیه‌المتقین* بیشتر بر نمایان شدن رفتارهای یک فرد شیعه در آداب اجتماعی و فردی تأکید دارد اما در کتاب *مفاتیح‌الحیة* این نگرش کمتر شده و بیشتر جنبه فراشیعی جهت حفظ وحدت اجتماعی دارد. در کتاب *حلیه‌المتقین* توحید زبانی^{۲۲} بیشتر به چشم می‌خورد و به نمادسازی فردی^{۲۳} تأکید بیشتری دارد. چنان‌که در کتاب *حلیه‌المتقین* توحید افعالی^{۲۴} بیشتر از کتاب *مفاتیح‌الحیة* دیده می‌شود.

۳.۴ مقایسه ادراکی نوشتگان ناشی از متغیر زمان

پایه‌گذاری هر تمدنی نیاز به شاخص‌هایی دارد که به چند مورد آن در بالا اشارتی شد، اما یکی از شاخص‌های اصلی زبان است. تمدن اسلامی با مبنای شیعی، با لغت فارسی عجین است.

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۲۳

چرا که بیشتر شیعیان به لغت فارسی تکلم داشته و گرایش به تمدن‌سازی بر مبنای آموزه‌های دینی‌شان و صبغه تاریخی در تمدن ایرانی، گرایش به این حرکت را دوچندان می‌کند. مجلسی برای گسترش فرهنگ شیعی در جامعه به استفاده از لغت فارسی و تلاش برای گسترش آن در دامنه جغرافیایی فارسی‌زبانان انجام می‌دهد؛ که جوادی‌آملی نیز ازین امر مستثنی نیست. اما در اینجا نیز باید به تفاوت سبک نوشتاری ناشی از تغییر زمان به عنوان متغیر اصلی و تکمیل‌کننده مبحث توجه شود.

۱.۳.۴ انسجام مطالب

نگارش هر دو کتاب در عصر غیبت صورت گرفته است، اما در حلیه‌المتقین به شیوه علمای عصر حضور، به بیان احادیث به صورت موضوعی پرداخته شده و چون احادیث از نور واحده‌ای ساطع می‌شوند، انسجام مطالب و یکدستی آن به وضوح مشخص، و این یکدستی باعث پیوستگی، نشاط و لذت‌بخش شدن مطالعه کتاب گردیده اما در کتاب مفاتیح‌الحیة که به سبک علمای عصر غیبت نوشته شده که در کنار استفاده منابع (قرآن و حدیث) از متون و تفاسیر و گاهی به تشریح مطالب پرداخته که باعث عدم انتقال روح واحده در آن شده است. این موضوع را نیز باید مدنظر داشت که کتاب حلیة‌المتقین بر اساس حرکت فردی مجلسی و کتاب مفاتیح‌الحیة نتیجه کار گروهی و زیر نظر جوادی‌آملی صورت گرفته است.

۲.۳.۴ محوریت موضوعی

مطالب این دو کتاب حول محور احادیث شیعی نقل شده است که برای شیعیان امری ارشادی و انشا شده می‌باشد. و برای آن‌هایی که مقید به عمل کردن به گفته‌های رهبران دینی هستند، ملاک رفتار و عمل می‌شود. و این یکسانی در کردار اجتماعی افراد باعث انسجام و حیات درونی اجتماع می‌گردد. زیرا:

جامعه برخوردار از حیات، جامعه‌ی است که در آن وحدت برقرار باشد؛ و وحدت جامعه تنها در سایه هم‌آوایی ارواح، ممکن می‌شود؛ و هم‌گرایی ارواح نیز تنها با هم‌آهنگی اعتقادی مقدور خواهد بود... انسان و جامعه شیعی با مرزهای مشخص و مبرهن از هویت‌های فردی و اجتماعی غیر خود متمایز و قابل شناسایی هستند؛ چه آن‌که تحقق هویت نوعی انسان و جامعه در مکتب تشیع، تنها بر مدار ولایت امام منصوب و منصوب من عندالله صورت می‌پذیرد و این ویژگی انحصاری، وجه ممیز هویت جامعه شیعه از اغیار آن است (حسین‌زاده‌دیلمی ۱۳۹۲: ۵۷).

چنان‌که این وحدت و انسجام سبب تمدن‌سازی در طول تاریخ می‌گردد. کتاب *مفاتیح‌الحیة* بنا به پیچیدگی‌های زمانی از جمله ساختارهای جهانی و تغییر نیازهای اجتماعی از جمله تغییر سازمان‌های موثر در جامعه، ایجاد نظام اسلامی به مباحث اجتماعی تاکید بیشتری دارد.

۵. نتیجه‌گیری

انضباط، استحکام و انسجام اجتماعی همگی برای التزام به رعایت قانونمندی‌های اجتماعی برای حفظ جامعه از فساد و اصلاح جامعه می‌باشد و در یک جامعه دینی، عرفش باعث تداوم حیات آن جامعه می‌گردد. ازین رو فهم اجتماعی که باعث پردازش و شناخت حرکت آن عرف می‌گردد حائز اهمیت است. این فهم کمک می‌کند تا خلاءها و نیازهای اجتماعی کشف و درصدد بهینه‌سازی زندگی اجتماعی گام بردارد.

در این مطالعه اساس نقد و بررسی دو کتاب *حلیه‌المتقین* و *مفاتیح‌الحیة* از منظر عرف دینی شیعه بر اساس ادراکات حاصل از اندیشه در این دو کتاب پرداخته شده، ابتدا به ساکن مبنای نقد را در تشریح و شناخت عرف اجتماعی شیعه با بررسی چند تفکر شاخص که براساس دیدگاه عبدالرحمن که افراد را به سوی مقرب هدایت می‌کند، به دو بخش اجتماعی (هدایت جامعه به سوی ساخت تمدن اسلامی) و فردی (هدایت افراد جامعه به سوی انسان توحیدی شدن در اعتقاد و عمل) تقسیم گردید. برای حرکت در این مسیر نیاز به نشانه‌هایی است که بتوان این اندیشه را حفظ و هدایت کرد و آن نشانه‌ها چیزی جز عمل به نشانه‌های عرف دینی شیعی نیست. این حرکت باعث یکپارچگی درونی و انسجام بیرونی می‌گردد و چیزی جز تمدن‌سازی و یگانگی حرکت در تمامی ساخت‌های اجتماعی نیست.

تمدن‌سازی نیاز به نشانه‌هایی در راستای مشخص شدن فرهنگ، سنن اخلاقی و رفتاری برای انتقال در طول تاریخ دارد، و طی مسیر آن در تمدن‌سازی اسلامی باید هماهنگ با معیارهای دینی باشد. تلاش نگارندگان دو کتاب برای تحقق بخشیدن به تعاون و همکاری و راهنمایی جامعه برای ایجادیک تمدن اسلامی می‌باشد که این مفهوم راتنها با امر به معروف و نهي از منکر دنبال می‌کنند. علمای اسلام در هر نوع حکومتی که باشد وظیفه امر به معروف و نهي از منکر افراد جامعه چه در سطح کلان و چه فردی را برعهده داشته و هدایت جامعه را برعهده می‌گیرند. این‌گونه هدایت‌ها باعث بازشناسی هویت و هستی‌شناسی افراد جامعه برای تامین نیازهای اجتماعی و فردی‌شان می‌گردد تا در برابرپیشامدهایی که ایران در مرکز تحولات و تنش‌های سیاسی جهان و هدایت‌کنندگی جهان اسلام هست، حفظ گردد. رسیدن به انسجام و

همبستگی اجتماعی و به حداکثر رساندن آن از جمله مواردی است که برای اداره جامعه لازم می‌باشد. در دنیای پیچیده‌ای که اکنون در آن زندگی می‌کنیم از هر گوشه دنیا صدایی برای نشان دادن من برتر به گوش می‌رسد که هدف آن‌ها به نمایش گذاشتن جامعه‌ای با همانندسازی و شبیه‌سازی است. این‌گونه است که دنیای ما با پیچیدگی‌های زیادی همراه است. پیچیدگی‌هایی که برهم زنده آرامش درونی انسان که در جست‌وجوی رسیدن به خود است. اجماع خودهایی که جامعه‌ای را برای رسیدن به اهداف انسانی و اخلاقی باید آماده کند. اما این رشد چندصدایی‌ها باعث ایجاد جوامعی کوچک در دل جوامع بزرگ شده و تلاش برای نشان دادن برتری‌های ذاتی عقایدی و اصولی در کشاکش آراء و نظرات اندیشمندان چه در نگارش کتاب، سخنرانی به نمایش گذاشته می‌شود. در صورتی که در عرف دینی شیعی تمام خودها برای رسیدن به ولایت الهی تلاش و یکرنگی و یکپارچگی جامعه را حادث می‌شود.

در تداوم عرف دینی شیعه که شریان حیات مذهب شیعی است. مراحل باید طی شود که از همه مهم‌تر بدست آوردن دانشی است برای همگان که بتواند جامعه را مدیریت و به سوی هدف آرمانی آن که تربیت انسان توحیدی در اعتقاد و عمل است، برساند. این میان مراحل با مفاهیم اجتماعی چون: وظایف علمای دینی، احیای فرهنگ اسلامی و سنت (ایجاد نظام نشانه‌ای)، تربیت افراد جامعه، لازم‌الاجرا بودن قوانین موضوعه (پذیرش محدودیت، قانون و تحمل مسئولیت مسئولیت انسان‌ها در قبال یکدیگر و ضرورت نظارت بر رفتار یکدیگر)، روند تاریخی؛ و فردی از جمله: حقوق انسان‌ها، درونی‌سازی مفاهیم شناخته می‌شوند. نگاه قرآنی و روایی به چگونگی نحوه زندگی و گسترش این نوع کتاب‌ها در سمت جامعه و در دسترس بودن برای عموم و استفاده از آن موجب می‌شود اصلاح دیدگاه اجتماعی به زندگی صورت گرفته و گام‌ها به سوی تداوم عرف دینی شیعی شکل بگیرد.

در بررسی این دو کتاب از روش نقد و مقایسه استفاده شد که مبنای آن توصیف و تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌ها که متعلق به فضای متفاوت هستند نشان داده شود. فضای اجتماعی مجلسی با نو بنیاد بودن حکومت صفویه و تنش‌های بین دولت عثمانی و ایران و وجود جنگ‌ها و رشد صوفیه در ایران و عثمانی و فشار به دلیل تشکیل دولت شیعی در ایران فضای پر تنش بوده است. هم‌چنان‌که جوادی‌آملی در راستای موقعیت تاریخی خود با تاسیس حکومت جمهوری اسلامی، جنگ‌ها و تنش‌های در کشور و همسایگان، عرفان‌های غیرشیعی و فشارهای بین‌المللی به ایران، فضای پر از تغییر را تجربه می‌کند. اما هر دوی آنها بنا به هستی‌شناسی و انسان‌شناسی یکسان که منبعث شده از دیدگاه اسلامی شیعه است به نگارش

کتاب پرداخته‌اند که از این منظر تفاوتی در مبانی وجود ندارد و نگارش آن‌ها ناشی از احساس وظیفه‌ایست که هر عالم دینی در قبال هدایت جامعه برای خود واجب می‌داند. هردو در تلاش برای احیای فرهنگ اسلامی و سنت‌ها، تربیت افراد جامعه، و اهمیت به قوانین جاری کشور برای حفظ وحدت و انسجام اجتماعی بودند. آن‌ها سعی بر ایجاد نگاه جامعه‌ای اسلامی در فرایند تاریخی هستند تا انسان به کمال حقیقی دست یابد. این تجربه‌سازی مشترک در شیوه زندگی باعث راهی برای درک درونی از خود و پیرامون می‌شود. وهدف استفاده از توجه به مفاهیم دینی این است که تمام ویژگی‌های بالقوه و نادیده انگاشته شده توسط محیط اجتماعی که تحت تاثیر اقتصاد، سیاست قرار می‌گیرد را فعال و به منصفه ظهور برساند تا فرد به فرد افراد جامعه برای رسیدن مدینه فاضله‌ای به خودسازی رسیده و آنرا درونی و با یک توافق بنیادین آنرا ایجاد نمایند. اما نکته افتراق این دو نویسنده در نحوه نگارش می‌باشد، با اینکه هردو در عصر غیبت زندگی می‌کردند اما مجلسی به شیوه علمای عصر حضور و جوادی‌آملی به شیوه علمای عصر غیبت به نگارش کتاب پرداخته‌اند.

همه این‌ها باید باشد تا مانع از انحراف دوباره تمدن اسلامی گردد چراکه توجه دوباره به علل افول تمدن اسلامی همان‌طور که در اندیشه مطهری می‌توان یافت، در اثر کوتاهی و انحراف از تعلیمات اسلامی، که جلوگیری ازین مهم بر عهده عالمان دینی و تنها راه جلوگیری از انحراف هدایت دولت‌ها به مسیر صحیح حکومت اسلامی و مردم به سوی آرمان‌خواهی و مطالبه‌گری امکان پذیر خواهد شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در معماری سنتی ایران به نورگیری بالای سقف گفته می‌شود که کار نوررسانی را انجام دهد. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به امینی‌بدو دیگران ۱۳۹۹).
۲. «کتابی برای نفع عمومی در بیان محاسن آداب که از طریق ائمه طاهرين صلوات‌الله‌عليهم به زبان فارسی و قابل فهم بوده باشد» (مجلسی ۱۳۸۸: ۵).
۳. «تنها گشودن راه زندگی متمدنانه و متدینانه بشر نیست، بلکه بازکردن راز مهر شده کیفیت زندگی هر چیزی است که از هستی سهمی دارد...» (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۵۳).
۴. همان‌گونه که برای امت اسلامی از خدای متعال؛ «توفیق سلوک اسفار چهارگانه وبه ویژه سفر چهارم را به امت اسلامی عطا کند تا در متن حیات امت اسلامی با دین زندگی کنند» (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۵۷).
۵. «از «کوشش برای زنده شدن وزنده ماندن» هجرت کرد و به «جوشش برای مشاهده زندگی همه موجودات» رسید» (جوادی‌آملی ۱۳۹۵: ۵۴).

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۲۷

۶. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به خمینی ۱۳۸۹: ج ۶، ۱۹۹-۲۰۴).
۷. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به شاو ۱۳۵۱).
۸. (۱۱۱۰-۱۰۳۷ ق).
۹. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به عروج‌نیا ۱۳۹۵).
۱۰. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به ازاهداف مجلسی انتقال مفاهیم اصیل شیعه به عموم مردم بنا به اقتضانات زمانی می‌باشد که در این راستا توجه به علوم عقلی و در کنار آن تاکید بر مبنا قراردادن احادیث در علوم فقهی و کلامی، سعی در ایجاد میانه‌روی در این علوم داشت. طاوسی مسرور، ۱۳۸۸).
۱۱. ۲ تیر ماه ۱۳۸۷.
۱۲. مَنْ سَنَّ سُنَّةَ حَسَنَةٍ.
۱۳. جوادی آملی (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم مفاتیح / تاکید بر انتشار مفاتیح حیات، <<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>
۱۴. خامنه‌ای (۱۳۹۲/۶/۱۴)، در بیانات در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری، <<https://khl.ink/f/23810>>.
۱۵. جوادی آملی (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم مفاتیح / تاکید بر انتشار مفاتیح حیات، <<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>
۱۶. جوادی آملی (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم مفاتیح / تاکید بر انتشار مفاتیح حیات، <<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>
۱۷. برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به جمعی از نویسندگان «تصوف» در: دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، <<https://rch.ac.ir/article/Details/10933>>.
۱۸. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به عظیمی و دیگران ۱۳۹۴).
۱۹. البته چون پوشش هم جنبه فردی و هم اجتماعی دارد می‌توان در بخش فردی نیز مورد بررسی قرار داد، اما هدف ما در این جا توجه به نمادسازی در راستای شناسایی تمدنی است.
۲۰. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به مطهری ۱۳۸۷).
۲۱. لا موثر فی الوجود الی الله.
۲۲. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به مجلسی، ۱۳۸۸: ۱۴-۱۷ و ۲۰ و ۲۲ و ۵۲-۵۴ و ...).
۲۳. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به مجلسی، ۱۳۸۸: ۲۱-۲۲ و ۲۸-۳۰ و ...).
۲۴. (برای آگاهی بیش‌تر: بنگرید به مجلسی، ۱۳۸۸: ۱۴۲، و ...).

کتاب‌نامه

- اسماعیلی، محسن و سیاوش صلواتیان و محمد رضا تقوی پور (۱۳۹۴)، *خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده* در کتاب شریف *مفاتیح الحیاة*؛ در: فرهنگ مردم ایران، پاییز و زمستان، شماره‌های ۴۲ و ۴۳، ۱۰۱ - ۱۲۰.
- امینی بدر، فدرا و مصطفی مختابادامرئی و حمید ماجدی (۱۳۹۹)، *تحلیل حضور نور در راسته و چهارسوق* قیصریه بازار اصفهان در: معماری و شهرسازی ایران؛ دوره ۱۱، شماره ۱۹، ۵-۲۴.
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات کیهان.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵)، *مفاتیح الحیاة*؛ چاپ دویست و هفتم، نشر اسراء، چاپ اسراء، قم.
- _____ (۱۳۷۷)، *فلسفه حقوق بشر؛ چاپ دوم*، چاپ اسوه، قم: نشر اسراء.
- حاتمی، عماد و ابوالفضل غفاری (۱۳۹۳)، *بررسی انتقادی اخلاقی ارتباطی نادینگز با تاکید بر دیدگاه* جوادی آملی در کتاب *مفاتیح الحیاة*؛ در: فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۲، دوره جدید، تابستان، شماره ۲۳، ۵۹-۸۳.
- حسین زاده دیلمی، علیرضا (۱۳۹۲)، *درآمدی بر منظومه تمدنی شیعه*؛ قم: نشر معارف.
- شاو، برنارد (۱۳۵۱)، *اسلام دین آینه جهان*؛ ترجمه سید هادی خسرو شاهی، قم: نسل جوان.
- طاوسی مسرور، سعید (۱۳۸۸)، *آشنایی با دو کتاب رجال از عصر صفوی*؛ در: کتاب ماه دین، اردیبهشت، شماره ۱۳۹، ۲۳-۳۳.
- طوسی، نصیرالدین (۱۴۱۳.ق)، *اخلاق ناصری*؛ چاپ زیبا، قم: علمیه اسلامیه.
- عبدالرحمن، طه (۱۳۹۷)، *کنش دینی و نوسازی عقل؛ ترجمه هادی بیگی*، تهران: ترجمان علوم انسانی.
- عروج‌نیا، پروانه (۱۳۹۵)، *تاریخ عرفان اسلامی و تصوف در ایران (سلسله‌های صوفیه)*؛ تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عظیمی، کیومرث و محمدعلی چلونگر و اصغر منتظرالقائم (۱۳۹۴)، *بررسی دو متغیر طریقت‌های صوفیه و مهاجرت برگسترش تشیع در میان کردها در چند قرن اخیر*؛ در: فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه‌شناسی، سال سیزدهم، شماره ۵۲، ۸۵-۱۳۴.
- عیسی‌نیا، رضا (۱۳۸۶)، *اندیشه سیاسی شهید مدرس*؛ قم: بوستان کتاب.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۸)، *حلیه‌المتقین*؛ چاپ امیران، قم: نشر علویون.
- محمدشفیعی، محبوبه، مهرنوش امینی، سید ابراهیم میره‌شاه‌جعفری (۱۳۹۵)، *نگاهی به عناصر برنامه‌ی درسی* در کتاب *مفاتیح الحیاة آیت‌الله جوادی آملی*؛ در: اخلاق، پاییز ۱۳۹۵، شماره ۲۳، ۵۷-۸۸.

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۲۹

محمدی، حسین و سید محمد موسوی مقدم (۱۳۹۷)، تبیین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر مبنای روایات ناظر به روابط متقابل در کتاب *مفاتیح الحیاة*: در: مدیریت سرمایه اجتماعی، تابستان ۱۳۹۷، دوره پنجم، شماره ۲، ۱۸۷ - ۲۱۲.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *توحید*؛ چاپ دوم، تهران: صدرا.

منابع اینترنتی

اصغری، صالح (۱۳۹۲)، سبک زندگی دینی؛ مطالعه موردی کتاب *حلیه المتقین*، کنگره پیشگامان پیشرفت،
<<https://sid.ir/paper/867080/fa>>

تقدیری، علی (۱۳۸۳) مرجعیت «عرف» از دیدگاه مذاهب اسلامی، طلوع، شماره ۱۱۰ و ۱۱۱،
<<https://ensani.ir/fa/article/52201>>

جمعی از نویسندگان «تصوف» در: *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۷،

<<https://rch.ac.ir/article/Details/10933>>

جوادی آملی، عبدالله (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم *مفاتیح / تاکید بر انتشار مفاتیح حیات*،
<<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲/۶/۱۴)، بیانات در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری،
<<https://khl.ink/f/23810>>.

گلزاری، محمود و سید یحیی یثربی و محمود صادقی جانبهان (۱۳۸۰)، *دین، خاستگاه شادی‌های پایدار* <<http://ensani.ir/fa/article/89096>>